

ANN-MARI HÄGGMAN

Pärtfiol och blänkande harmonika

De österbottniska spelmännens instrument 1850 - 1930

Hänförla skildringar av den underbara musik forna tidens spelmän prestelade möter vi i litteraturen och i folkliga sägner och berättelser. Musikens förmåga att fångla och påverka såväl lyssnare som dansare har inte sällan ansetts bero på att spelmännens instrument varit förtrollade.

Vad vet vi om de instrument som trakterades av spelmännen i det österbottniska landsbygdssamhället före orkestrarnas och den organiserade musikrörelsens tid? Var fick spelmännen sina instrument? Vilka instrument favoriserades? Hade instrumenten olika funktion och olika status? Hur skilde sig landsbygdsbefolkningens instrumentsmak från kulturelitens i städerna?

Ann-Mari Häggman baserar sin artikel på en undersökning av spelmans-traditionen som hon utförde 1969 - 1989.

Dansmusikens instrument

Inom det folkliga musicerandet har i synnerhet spelmansmusiken väckt forskarnas intresse. Upptecknarna av folkmusik har koncentrerat sig på den musik som varit knuten till brölloppen och ungdomsdanserna. När man granskar de melodiuppteckningar som ingår i arkiven, finner man att de till nästan hundra procent är gjorda efter föredrag på fiol. Ett fåtal melodier har tecknats upp efter klarinetten.

Fiolen blev redan på 1700-talet allmän i hela det svenska riket och som spelmansinstrument har den haft en dominerande ställning ända fram till våra da-

gar. Genom att spelmännen själva kunnat förfärdiga sina fioler har dessa varit överkomliga för de flesta. I det förindustriella samhället stod hantverksskickligheten högt och det låg nära till hands att man tillverkade ett instrument när man behövde ett. De musikintresserades experimentlusta har varit stor och fioler av de mest skilda storlekar och modeller har trakterats i bygderna.

Klarinetten spelade en inte obetydlig roll inom den finlandssvenska spelmansmusiken under 1800-talets senare del och 1900-talets första decennier. I Österbotten fick den fotfäste i de sydligaste socknarna. Klarinetter av enklare modell tillverkades av skickliga hantverkare, men sedan fabrikstillverkade klarinetter började tillhandahållas i musikhandlarna ansågs dessa vara förmer än de handgjorda.

Gustaf Järv (1834 - 1912) i Oravais. Foto: Otto Andersson. Folkkultursarkivet.

Redan vid tiden kring sekelskiftet spelade de flesta sydösterbottniska brölloppspelmän på fabrikstillverkade klarinetter. Klarinettens blomstringstid blev emellertid kort; på 1930-talet försvann den helt ur traditionen.

Spelmansmusik framförd på andra instrument än fiol och klarinett saknas i arkivens uppteckningar. Ändå vet vi att instrumentbeståndet varit bredare än så. Vi vet att dragharmonikan under 1800-talets senare del spreds över hela Österbotten och att den oerhört snabbt blev så populär att den på många håll nästan helt slog ut fiolen och klarinetten. Dragharmonikan, den nyvaknade industrialismens mest uppskattade gåva till det folkliga musicerandet, blev från början ett kontroversiellt instrument. Enligt den ideologi som styrde forskningen och insamlingsarbetet i äldre tid uppfattades dragharmonikan som en inkräktare och ett hot mot den genuina folkmusiken. Melodier framförda på dragharmonika noterades inte av upptecknarna, lika litet som dragspelarna till en början uppfattades som riktiga spelmän. Helt kunde forskningen ändå inte undgå att konfronteras med detta folkliga instrument och även om upptecknarnas notiser avspeglar en negativ hållning ger de oss intressanta inblickar i dragharmonikans roll inom det folkliga musicerandet. Först i slutet av 1960-talet banade en bredare folkmusikuppfattning och en ny dokumentationsteknik väg för dragharmonikan till arkiven.

Munharmonikan spreds som parhäst till dragharmonikan. Många är de spelmän som inlett sin musikaliska bana med att vid informella logdanser spela munharmonika. En munharmonika var lätt att komma över. På marknaderna och genom

Ur A/b. R. E. Westerlund O/y:s Illustrerad priskurant. Helsingfors 1912. Musikmuseet, Stockholm.

postorderkatalogerna kunde en blänkande munharmonika med "fint försilfradt messingslock med påskrift" köpas för en billig penning.¹ Munharmonikan har likväl aldrig riktigt räknats som spelmansinstrument; så gott som alla pojkar gick med ett munspel i fickan och kunde vid behov dra några låtar.

Orgelharmonier

af Bröder Anderssens prisbelönta tillverkning, med deras patenterade melodi- och pedalkoppel. I alla prislägen från Fmk 125—2,700, för kyrkor, bönehus samt familjebehof.

Illustrerad katalog på begäran.

Hongell & Slotte, Gamlakarleby.

Annons i Österbottningen (Gamlakarleby) 3.1.1905.

Blomberg (1848 - 1909) i Lappfjärd, som också var duktig fiolspelman, tillverkade 22 orgelharmonier² och i Esse byggde Jukkas-Janne flera orgelharmonier som ännu återfinns i gårdarna.³ Från bröderna Anderssens fabrik i Pedersöre spreds i seklets början harmonier till de större bondehemmen i Österbotten. Inom spelmansmusiken har orgelharmoniet huvudsakligen använts som ackompanjemangsinstrument. Melodin fördes vanligen av en eller ett par fioler. Orgelharmoniet hade sin givna plats vid husandakter i hemmen, skolorna och bönehusen, liksom också psalmodikonet, gitarren och cittran.

Samspelsformer av olika slag har förekommit och tidigt användes basfioler allmänt i mindre kapell som stod för musiken vid balerna hos städernas borgerskap och vid storböndernas bröllop, främst i svenska Österbottens nordligaste socknar. Under 1800-talets sista decennier, när hornkapellen gjorde sitt intåg, spreds olika slags mässingsblåsinstrument som sedan också användes i andra sammanhang. När dansorkestrarna på 1930-talet vann terräng, utvidgades instrumentbeståndet snabbt med trummor, saxofoner, banjon och mandoliner.

Med cigarrlådan som klangbotten

Det finns en mängd historier om hur musikintresserade barn själva försökt tillverka fioler. Cigarrlådor var populära utgångspunkter, likaså pärtor och bräd-

¹ A/b. R. E. Westerlund 0/y. 1912, s. 98. För uppgifter om denna katalog och en kopia av den står jag i tacksamhetsskuld till Birgit Kjellström vid Musikmuseet.

² BSU 282 B.

³ SLS band 1976:111.

*Berta Backström (f. Lindbäck 1910), Oravais.
Foto: Ann-Mari Hägman. Finlands svenska
folkmusikinstitut.*

stumpar. Man snickrade en hals, stränghållare och skruvar, därefter spände man på strängar och gjorde sig en stråke av en böjd videkvist och hästtagel.

Berta Lindbäck (f. 1910), dotter till storspelmannen Matts Lindbäck "Smedis Matt" (1862 - 1937) i bygruppen Baggas i Oravais, tog en pärta till utgångspunkt när hon som barn ville bygga sig en fiol. "Nog kom det ju något ljud ur den, men inte dög den att spela på", berättade hon i en intervju 1969. Hennes äldre bror Gustav (f. 1903), som redan då var god spelman, förbarmade sig över henne och köpte en fiol som hon fick börja öva på.⁴

Också Arthur Stenlund (f. 1892) i Henriksdal, Sideby, började med att spänna strängar på pärtor. Genom en kusin lyckades han slutligen komma över en gammal fiol som han rustade upp. En kringvandrande skraddare snodde ihop strängar av björntråd.⁵

Hugo Kiisk (f. 1906) i Lappfors, Esse, började vid tolv års ålder spela på en fiol som hans bror gjort av en cigarrlåda. Den spelade han på tills han var sjutton år: "det var flera spelmän som spelade på den och tyckte den var bra".⁶

Om Kalle Hansson i Korsnäs berättas det, att han byggde sig en fiol av en cigarrlåda och lärde sig spela utan sin fars vetskap. En gång då fadern Emil Hansson (f. 1865), som var färgare, underhöll en handelsresande med att spela fiol satt Kalle med och lyssnade. Fadern lär då ha sagt till sin son: "Ska du nu ha vuri nain kar, så ska du ha teiji fiolin o. dreiji nain o". Pojken tog fiolen och spelade så att fadern blev stum.⁷

Spelmannen Henrik Gustav Hellund (1825 - 1893) i Pedersöre utgick från trästycken ur kvarnvingar som han försåg med tagelsträngar. Men för att få spela på en riktig fiol gick han till urmakare Alenius. Denne hade nämligen en fiol, som han

⁴ SLS band 1973:123.

⁵ SLS band 1978:24.

⁶ SLS 1123, s. 68; SLS band 1972:20.

⁷ SLS 1123, s. 273.

godhetsfullt lät Gustav spela på. Gustav blev med tiden en mycket skicklig spelman och kallades allmänt "Spelmans-Gusta".⁸

Att låna ett instrument eller att få spela på någon annans instrument var naturligtvis lockande för spelglada ungdomar. Fanns det ett instrument i huset försökte man naturligtvis komma åt det, om inte, stod hoppet till släkt och grannar.

Otto Andersson (f. 1912) i Vexala, Munsala, började spela redan som sexåring på en fiol som hans bror lånat av en granne. Det var egentligen brodern som skulle lära sig spela. Denne använde en något ovanlig teknik: han sjöng melodierna högt och ljudligt och försökte sedan spela likadant. Lillebror Otto fick tag på fiolen och snart tog han ut de första låtarna på egen hand.⁹

Spelmannen Viktor Andersson (1901 - 1974) i Jeppo började sin musikaliska bana med att spela munharmonika. Han hade två morbröder, Ville och Artur Hilli, som kunde traktera fiol. De uppträdde inte som spelmän på bröllop men hade samlat på sig en betydande repertoar av gångbara melodier. Viktor gjorde sig ärenden till morbror Artur. Mot vissa tjänster kunde han få låna morbroderns fiol för en stund. Han var då åtta år gammal. Farföräldrarna var missnöjda med att Viktor spelade och sade till sin son, att pojken "spelade sig till helvetet". När morbrodern for till Amerika fick Viktor överta fiolen.¹⁰

Hugo Kiisk (f. 1906), Esse, demonstrerar olika spelsätt vid en folkmusikkonsert i Vasa stadshus 1973. Foto: Ann-Mari Häggman. Finlands svenska folkmusikinsitut.

⁸ Laurén 1898, s. 226.

⁹ SLS band 1978:25.

¹⁰ SLS band 1973:131 och 132; 1978:31.

Emil Granvik (1898 - 1975) i Jussila, Munsala. Foto: Märten Huldén 1973. Finlands svenska folkmusikinstitut.

Viktor Backa (f. 1893) i Purmo lärde sig spela på den fiol som ungdomsföreningen skaffat. Han spelade sedan till ungdomsdanser och på bröllop, medan de ordinarie spelmännen tog en paus. Själv blev han aldrig tingad som brölloppspelman. Han skaffade sig heller aldrig en egen fiol.¹¹

Edvard Örn (f. 1878) i Kvevlax lärde sig vid nitton års ålder spela på en lånad fiol. När han var tjugo for han till Amerika, där han köpte sig en egen fiol. På den fortsatte han att spela när han kom hem från Amerika 1903.¹²

Spelmannen Oskar Granström (1894 - 1965) i Övermark började vid tolv års ålder ta ut låtar på egen hand, när han bara kom åt en fiol. Hans morfar, Johan Erik Yttring, spelade fiol och klarinett och en morbror kunde också spela fiol. Men spelman blev Oskar först sedan han kommit i kontakt med Johan Petter Ragvals (1856 - 1925), vida berömd och eftertraktad brölloppspelman. Kontakten till Ragvals knöts genom att Oskar Granströms mor i unga år blev änka. Ragvals, som var änkling, bodde ihop med henne i flera års tid. Spelmannen Otto Engelholm (f. 1917), systerson till Granström, berättar i en intervju 1977:

Han tjuvtränade på Ragvals fiol. Och Ragvals såg nog att någon hade varit ihop med fiolen. Och han svor och gormade: "Vem har varit här nu igen?" Men så en gång, då de hade fått några supar, då tar Granström ner fiolen och så drar han till. "Joo, satan", sa Ragvals. "Det var nog det där jag tänkte. Nästa gång då vi far till Vasa, så skall du komma med."

Och det är just den där gången, då Ragvals tog första pris i sin kategori, och Granström i sin...¹³

¹¹ SLS 1110, opag.

¹² BSU 248 och 266.

¹³ SLS band 1977:43.

"Den där gången" måste ha varit 1913. Centralutskottet för hembygdsforskning anordnade det sjätte allmänna hembygdsforskningsmötet i Vasa 23 - 25 mars 1913. På Otto Anderssons förslag hölls en spelmanstävling, gemensam för finska och svenska deltagare. Spelmanstävlingen blev hembygdsdagarnas största framgång. 59 spelmän ställde upp i tävlingen, 33 finska och 26 svenska. Publiken i stadshuset uppgick till 1000 personer. Två första pris utdelades, ett till den mest framstående spelmannen inom vardera språkgruppen. Det ena gick till Matti Haudanmaa från Korteshjärvi, det andra till Johan Petter Ragvals från Övermark. Ett första extrapris, en fiol med låda, tillföll Oskar Granström.¹⁴

*Oskar Granström (f. 1896)
och Johan Petter Ragvals
(f. 1856) vid spelmanstävlingen i Vasa 1913.
Folkkultursarkivet.*

¹⁴ Vasabladet 27.3.1913
och 1.4.1913.

Fioltillverkning som mästerprov och levebröd

Ett gott instrument var en dyrbar sak. Därför hölls instrumenten gärna oåtkomliga för barn. Tillgången på instrument synes ofta ha varit avgörande för om en yngling börjat musicera eller inte. Detta gäller också valet av instrument. Fanns det en fiol i gården började man spela på den, råkade man komma över ett dragspel blev man fort dragspelare. Instrumentens ekonomiska värde återspeglas också i det, att äldre musikanter, som inte längre uppträdde som spelmän vid bröllop och dans-tillställningar, sålde sina instrument. Ofta var instrumenten dessutom så eftertrak-tade av ungdomar som ville lära sig spela, att det för en veteran många gånger blev svårt att stå emot köpsläendet. När Otto Andersson 1902 tecknade upp spelmanslä-tar i södra Österbotten beklagade han upprepade gånger att de äldre spelmännen inte hade några instrument. I Korsnäs t. ex. noterade han: "Ännu bör antecknas att alla utom Herman Sandsten voro i afsaknad af fioler".¹⁵ Spelmännen kunde natur-ligtvis också göra sig av med sina fioler av andra skäl än ekonomiska. Garvaren Jakob Löfgren (f. 1866) i Pedersöre uppger som svar på Föreningen Brages frågebrev till spelmännen 1922, att han sålt sin fiol för att få vara i fred för de danslystna ungdomarna.¹⁶

Det ansågs vara ett mästerprov i hantverk att kunna tillverka en duglig fiol. Många var det som antog denna utmaning. Alla gånger lyckades fiolbygget inte helt och mindre uppskattade instrument kunde av förslagna ungdomar inhandlas för en billig penning. En spelman i Lappfjärd skriver som svar på det frågebrev jag utsände 1974:

Man byggde för det mesta sina instrument (såsom fioler) själva i Låhlby kan nämnas Framastu Bernhard (Storlåhls) och Sanderas (slakten Holm-lund) och om man inte tyckte om det instrument man byggde så solde man bort det eller i de aldra flästa fall man bytte i all synnerhet då det gällde hästafärer då gick nästan alltid en fiol eller en klocka emellan som skiljepris.¹⁷

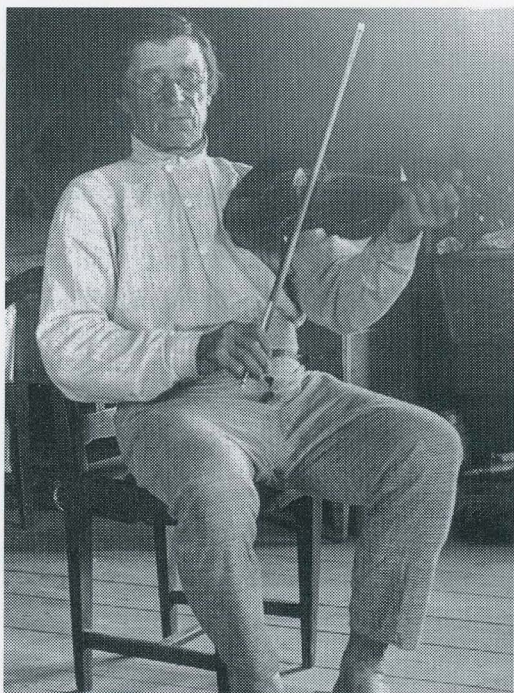
Nästan alla spelmän i det förindustriella samhället prövade på att bygga fioler – träslöjd var ju något som de flesta sysslade med. "I varje gård lagades en fiol", upp-ger en sagesman från Närpes.¹⁸ Att döma av svaren på Brages frågeformulär 1922 ansågs det helt naturligt att man tillverkade sina egna fioler. Många är de ungdo-mar som vid femton års ålder byggt sig en fiol och som kort därefter börjat stå för musiken vid knutdanser.

¹⁵ IF 170, opag.

¹⁶ BSU 1.

¹⁷ SLS 1123, s. 302.

¹⁸ Ibid., s. 386.

Mickel Bergman (f. 1830) i Maxmo. Foto: Otto Andersson. Folkkultursarkivet.

1896) i Vörå, Karl Johan Vesterback (f. 1858) i Petalax, Karl Sjölund (f. 1847) i Molpe, Gabriel Sandsten i Korsnäs²¹, Petter Asplund (1859 - 1938) i Övermark, Viktor Lamminpää (f. 1881) och Birger Lillhannus i Lappfjärd samt Artur Stenlund (f. 1892) i Sideby.

Jan Östlund (1883 - 1944) i Petalax var till yrket snickare och byggde ett flertal fioler. Han har också gått till historien som den, som gärna lärde ut detta hantverk. Många är de ynglingar som under hans ledning förfärdigat fioler. Mycket musikalisk var han också och trakterade själv fiol, mandolin, flöjt och munspel.²²

En del hantverkare tillverkade fioler för den extra biinkomst det kunde ge. Erik Engelholm (f. 1881) i Närpes var en sådan.²³ Han sysslade med olika slags träarbeten och fann en inkomstkälla i att tillverka fioler, trots att han själv inte kunde

Johan Harald (f. 1887) i Soklot, Nykarleby, inledde sin spelmansbana på en fiol som han byggde redan som tolvåring.¹⁹ Men det var inte värt att uppträda som spelman på bröllop förrän man gått fram för prästen, eftersom denne – om det kom till hans kännedom att man uppträtt som spelman – kunde vägra konfirmera.

Ofta stannade tillverkningen vid ett par fioler, men det var inte ovanligt att spelmän byggde upp till tiotalet fioler. Bland sådana som fått gott namn om sig som fiolbyggare kan nämnas Fride Storränk i Terjärv, Johan Johansson Bränn (1838 - 1918) i Purmo, Albert Borgmästars (1891 - 1937) i Esse, Hugo Bur (1897 - 1978), Petter Löfgren och Viljam Ström i Pedersöre, Joel Hägglund (1879 - 1953) i Nykarleby²⁰, Erik Fors (f.

¹⁹ BSU 292, 292.

²⁰ SLS band 1977:51; SLS 1123, s. 510.

²¹ IF 170 opag.

²² FMI 1 opag.

²³ SLS 1123, s. 286.

spela. Hans son spelmannen Otto Engelholm (f. 1917) minns att fadern en gång hade en hel säck full med fioler, som han skulle sälja på marknaden i Kristinestad.²⁴

En viss berömmelse som instrumentbyggare uppnådde också bonden och trädgårdsmästaren Johan Rosengård (f. 1865) i Pedersöre. Han tillverkade inte bara fioler utan också gitarrer. Formrikedomen på hans fioler röjer en frisk lust att experimentera. Eftersom hans fioler hade god åtgång och tiden var knapp, tog han sig för att förenkla fiolerna så att de närmast liknade små gitarrer. 1947 firade Gustav V 40-årsminnet av sitt trontillträde. Möjligen inspirerad av detta ville Rosengård hylla konungen och sände honom en fiol och en gitarr. Utkastet till det brev han sände kungen finns bevarat:

tel Kånong gusta svärie

Wärdaste Kånong

jag sänder en hälsning til Kånongen

en taksamhetens helsning

för att han har ielpt finland så möcket

ock fortfarande iälper

ock för at han icke deltog i det stora

värds krige utan b[l]ev tel en fristad

för så möcket folk som kåm ock var i nöd

nu har iag kåmmet på den tanken

at sända till Kånungen sträng enstoment

som iag siälv iör ock förfärdigar

de äro iu enkla ia simpla

men de kan ändå medföra kärlekens taksamhetens

siänk åt Kånongen

vi har iu ente set varandra här i livet

ock kåmmer väl aldrig at iöra det

men en gång skola vi se ock mötas

i himmelen ock det för evigt

då iag nu i dag skriver detta brev den 13 ocktober

så föller iag 82 år 3 månader 19 dagar

jag arbetar ännu för var dag lät arbete

iag väntar at snart slippa hem

²⁴ SLS band 1977:43.

ock nu til sist

Gud Välsigne Kånongen

Gud välsigne Kånongnes hus ock slägt ock vänner

Gud välsigne alla präster förmän ock lärare

Johan Rosengård, östensö.²⁵

Rosengård erhöll ett tackbrev från Förste Hovmarskalken C. R. von Essen: " H. M. Konungen har med stor tacksamhet emottagit Eder vackra present av en fiol och en gitarr samt med stort intresse beundrat Edert så mästerligt utförda arbete, vilket med tanke på Eder höga ålder är särskilt märkligt". Som bevis på konungens uppskattning erhöll Rosengård majestätets egenhändigt signerade fotografi.²⁶

Rönn till botten och gran till lock

Enligt svaren på det frågeformulär som jag utsände 1974 har vid fioltillverkning i allmänhet använts rönn eller björk till botten, gran till lock, hals och stränghållare gjordes av björk eller rönn, till skruvar använde man en och till stråke tog man hägg och vitt hästtagel. Wilhelm Sjöberg, flitig upptecknare i seklets början, redogör för fiolbyggnaden på Replot:

Då en hemgjord fiol skall förfärdigas, tages rönn till dess botten och veck eller kanter samt gran till lock. För detta ändamål uppsökes en "gårgrän" (löst granträ), vilken bör vara så pass grov, att av dess ena fjärdedel kan fås ett tillräckligt brett virke till locket. Trädets kärna får nämligen ej finnas uti det för ändamålet behövlige virket, och bör veden klyvas så, att "årgona" (årsringarna) gå rakt genom virket, ej snett. Det bör tillses att veden i fråga är försedd med breda årsringar och av så lös beskaffenhet som möjligt, emedan detta anses betydligt höja tonens godhet hos instrumentet. Halsen göres av björk eller rönn, likaledes strängbrädet ("strengbåole") och stränghållaren. Efter det lackfernissa och rödfärg smetats på samt skruvar förfärdigade av enträ anbringats, påsätts strängarna. Stråke förfärdigas man efter behov. Man använder härtill endast vitt *hästtagel*; stotagel duger av vissa skäl nämligen ej till stråke. Hästtaglet sorteras sålunda, att vartannat tagel vändes med roten uppåt och tvärtom, varefter det tvättas med svag lut, kammats medels en mässingskam samt fästes med lim och hartz vid stråken. Efter en duktig hartzning är stråken färdig till användning.

²⁵ SLS 1123, s. 26.

²⁶ *Ibid.*, s. 25.

Strängarna stämmas i vanlig kvintstämning, och benämns dessa: kvintin, altin, nåordin, basin. Fiolen stämmes ej uti någon skild tonart, utan är det vanligt att skruva upp så mycket strängarna tåla. Spelmän finnas, vilka å sina instrument använda s. k. kvartstämning, och dessa kunna ej spela på en i kvint stämd fiol. Egendomligt nog spelas dansmusik i långa banor av dylika spelmän på egna fioler.²⁷

Att man allmänt räknade med att själv tillverka sina fioler bekräftas av historien om Hans Henrik Johansson Groos (f. 1818) i Finby, Närpes, och hans hustru Beata. Hans Henrik och hans sex söner var alla goda fiolspelmän. Beata hade grippits av den laestadianska väckelsen. En dag när karlarna var i skogen plockade hon tillsammans med "hickoraprästen" ner fiolerna från väggen och brände dem. Historien förmäler, att Hans Henrik, när han kommit hem och blivit varse detta, skulle ha sagt: "Se så pojkar. Nu lyfter vi in hyvelbänkarna. Och så gör vi inte ett skapande grand förrän vi har sju nya fioler!" Och så lär det ha blivit.²⁸

Spelmännen hade olika knep för att ge sin fioler bättre ljud. Vanligen hölls stämningen litet för låg, det ansågs ge fylligare ton. Det var också fördelaktigt för instrumentet om spelmannen blev bjuden på en sup och därvid blåste in brännvinsågan i fiolen. Tonen blev fylligare.²⁹

En amerikaemigrant, Johan Hast i Malax, hade en skalเลอร์ormsstjärt inne i sin fiol. Den gav enligt honom instrumentet en speciell klang och var dessutom praktisk då den höll dammet borta.³⁰ Det berättas också

Skomakaren och spelman Anders Klockars (1897 - 1980) i Munsala med fiollådan av sulläder tillverkad 1928. Foto: Ann-Mari Häggman 1978. Finlands svenska folkmusikinstitut.

²⁷ Sjöberg 1916, s. 79.

²⁸ SLS band 1986:102.

²⁹ SLS 1123, s. 308.

³⁰ IF band 1968:7.

en historia om en essespelman "Konos-Slastji", att han, då en god sångare i trakten dött, tog sig för att skära tungan ur munnen på honom för att ge sin fiol bättre ljud. Informanten kunde garantera att historien var sann och han kunde också namnge den döde sångaren.³¹

Den eftertraktade fabriksfiolen

Spelmännen använde endast billiga fioler, köpta å någon bokhandel eller hemgjorda sådana, tillverkade av någon "fijåolmakar" på orten. Man anser de hemgjorda fiolerna vara bättre än de köpta, i synnerhet vad tonstyrkan beträffar.³²

Så skrev Wilhelm Sjöberg om spelmännen på Replot 1903. Det är möjligt att fiolmakarnas fioler på en del håll uppskattades för sitt kraftiga ljud, men överlag stod nog fabriksfiolerna högt i kurs.

I början av 1900-talet började importen av fioler från Tyskland göra sig märkbar också bland spelmännen i Österbotten. Postorderfirmorna kom med lockande erbjudanden om fioler med "ebenholz-garnityr och fodral, stråke och samtliga tillbehör, komplett utrustade". Fioler fanns i många olika modeller och prisklasser, med stor ton, med mjuk ton och "med framstående vacker, sympatisk ton". Enligt R. E. Westerlunds priskurant 1912 kostade en Stradivarius-violin av "god kvalitet" 15 mk, en av "bättre kvalitet" med full utrustning 35 mk. Den som inhandlade en fabriksfiol fick på köpet violinharts, stämpipa, sordin, reservstall och reservsträngar. Inte konstigt att erbjudandet var lockande.³³

Axel Rönnberg (1907 - 1994) i Härkmeri, Lappfjärd, hörde till de lyckliga som fick börja sin spelmanskarriär på en fabriksfiol. Men så var också hans far, Sigfrid Rönnberg (1874 - 1961), en eftertraktad brölloppspelman som hade stor förståelse för att hans fem söner också blev spelmän. Axels första fiol inhandlades för 35 mk i Sundmans bokhandel i Kristinestad, där många spelmän i Tjock, Lappfjärd och Sideby inhandlat sina fioler. Den hade Axel i behåll hela sitt liv, även om nya fioler inhandlades efterhand.³⁴

Leander Lillhonga (1836 - 1927) i Karleby köpte som femtonåring sin första fiol hos handlande Hermansson i Gamlakarleby för två rubel. Den fiolen förstördes av brodern Kalle – också han spelman – som ville förstora f-hålen.

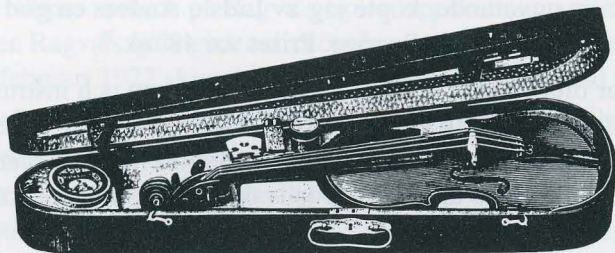
³¹ SLS band 1971:134.

³² Sjöberg 1916, s. 79.

³³ A/b. R. E. Westerlund 0/y. 1912, s. 1 - 2.

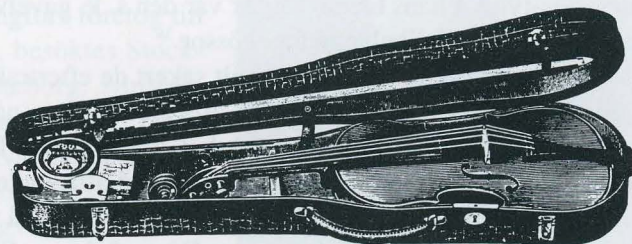
³⁴ SLS band 1978: 48 - 52.

A/b. R. E. WESTERLUND O/y. HELSINGFORS.

N:o 116.

- 118 **Stradivarius-violin**, rödgul, utmärkt instrument med elegant formfodral och god stråke 50: —

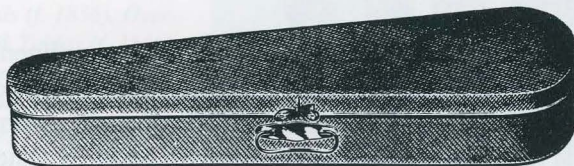
N:o 119.

- 119 **Stradivarius-violin**, rödgul lackerad, med stor, full ton, högst elegant fodral och extra god stråke 75: —

Violinlådor.

Papp, durabel. med pappersöfverdrag.

- 120 i grön schattering 1: 50
121 svart 2: —

N:o 122.

- 122 svart med messingshandtag 2: 50
123 Af svartlackeradt trä, delvis fordrad, med slätt lock och hakar, utan lås 5: —
124 » » » » » » » » » » med » 6: 50

Ur A/b. R. E. Westerlund O/y:s Illustrerad priskurant. Helsingfors 1912. Musikmuseet, Stockholm.

Min första fiol var en god fiol, men min bror Karl Lillhonga (Wesse Kalle) företog sig att förstora F-hålen och då misste den sin ton till stor del. Jag försökte sedan fylla F-hålen men tonen förblev borta. Min andra fiol, min nuvarande, köpte jag av Lidsle Anders en god violinist, som skickat efter den från Sverige. Priset var 48 mk.³⁵

Spelmännen var ofta mycket duktiga instrumentkännare och instrument byggdes, köptes och såldes. Johan Erik Taklax (1856 - 1948) i Korsnäs var en av Österbotens skickligaste spelmän i början av seklet. Vintertid färdades han runt med häst och brädskrinda och köpte upp torkade kalvskinn och fårskinn, som han sålde åt någon större garverifirma. Han tillverkade själv handskar. Taklax idkade också byteshandel med bössor och hagelgevär. Han var emellertid särskilt intresserad av fioler. Han byggde själv ett tiotal som han sålde och under sina resor köpte han och bytte fioler. Det sägs att han hade mycket god kännedom om instrumenten och att han gjort Stradivarius-fynd. I hans hem i Taklax var den s. k. gavelväggen full av fioler medan ugnsväggen var fullbelamrad av bössor.³⁶

De "Stradivarius-fynd" Taklax gjorde var helt säkert de eftertraktade fabriksfiolerna av Stradivarius-modell, i vilkas botten ofta stod att läsa någonting i stil med "Antonius Stradivarius Cremonensis Faciebat Anno 1736". Det förefaller onekligen som om Taklax skulle ha haft goda fioler; vid alla spelmanstävlingar som han ställde upp i hemförde han första pris. Det gjorde han också vid spelmanstävlingen i Helsingfors 1920. Vasabladetets reporter "Neger" d. v. s. Einar Hagman, som själv var spelman, skriver:

I äldre kategorin fanns egentligen endast en verkligt förstklassig spelman, och det var en österbottning: Johan Erik *Taklaks* från Korsnäs. Han verkade som ett friskt vårregn i oljudet och oskickligheten. Taklaks som redan är en gammal man, är verkligen en präktig spelmanstyp av den gamla, goda stammen, vilken tyvärr börjar bli så tunnsådd. Han spelade två gamla menuetter och en polska därpå. Jag antecknade fina melodier, god takt, rent och vackert spel, äkta "utkrusning". Ingen annan fick sådant betyg.³⁷

Johan Petter Ragvals (1856 - 1925) från Övermark var egentligen den enda som i tävlingarna kunde ta upp kampen med Taklax. Han livnärde sig som snickare och diversearbetare. Ibland sammanträffade han med Taklax och den musik de tillsammans åstadkom lär ha varit oöverträffbar. Liksom de flesta sydösterbottniska spel-

³⁵ BSU 257.

³⁶ SLS 1123, s. 270; SLS band 1969:34.

³⁷ Vasabladet 25.6.1920.

män vid denna tid trakterade Ragvals både fiol och klarinett. Som fiolbyggare var han ryktbar i hela Österbotten. I sin artikel "Byspelmän" från 1907 omnämner Otto Andersson Ragvals som en "särdeles skicklig violinbyggare".³⁸ Många spelmän i Övermark och Närpes spelade på Ragvals fioler; uppskattningsvis tillverkade han ett fyrtiotal. Men Ragvals själv gick och drömde om att få äga en riktigt fin fabriksfiol.³⁹ Den 23 februari 1922 skrev han till Brage med ett önskemål om en ny fiol:

Jag måstar nu skriva samt tillika bejära av föreningen brage skulle av godhet skänka mig en fabriksfiol, för mina hemgjorda fioler förslår ingenting på spelartävlan. Och om jag lever, ämnar jag nog fortsätta spelartävlan.⁴⁰

Föreningen Brage i Vasa skänkte Ragvals den eftertraktade fabriksfiolen. Följande år, sommaren 1923, blev Johan Petter Ragvals och Johan Erik Taklax medbjudna på den turné som Föreningen Brage i Helsingfors företog till Sverige, bl. a. besöktes Stockholm och Göteborg. Hufvudstadsbladet, som efter resan intervjuat de två, kunde berätta att det som gjort det största intrycket på Ragvals var en fiol, som han såg i Fazers musikhandel i Helsingfors. 4.888 mk kostade den. "Om jag hade varit rik och haft pengarna till hands skulle den fiolen säkert ha kommit att följa mig till Övermark", lär han ha yttrat.⁴¹

Johan Petter Ragvals (f. 1856), Övermark och Johan Erik Taklax (f. 1856), Korsnäs, fotograferade under Föreningen Brages turné i Sverige 1923. Foto: Erik Holmen. Finlands svenska folkmusikinstitut.

³⁸ Andersson 1907 b, s. 176.

³⁹ SLS 1123, 273 - 274; SLS band 1977:43, 44, 45, 47.

⁴⁰ BSU 55.

⁴¹ Hufvudstadsbladet 23.8.1923.

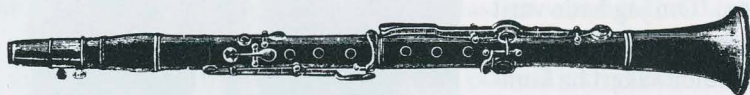
Klarinetten – sydösterbottningarnas bröllopsinstrument

Klarinetten var under 1800-talets sista decennier och en bit in på 1900-talet det viktigaste instrumentet i bröllopsmusiken i Österbottens sydliga del, d. v. s. i Petalax, Pörtom, Korsnäs, Övermark, Närpes, Tjock, Lappfjärd och Sideby. De flesta bröllopsspelmän vid tiden kring sekelskiftet kunde traktera såväl fiol som klarinett. Vid sidan av importerade orkesterklarinetter har det också funnits hemlagade klarinetter, både efterapningar av importerade orkesterklarinetter och andra mer folkliga former. Det förefaller som alla klarinettspelmän samtidigt också skulle ha spelat fiol; jag har nämligen inte lyckats finna en enda folklig spelman som skulle ha trakterat enbart klarinett. Däremot fanns det naturligtvis sådana som var bättre och sämre spelmän på klarinett. Vid samspel med fiol och klarinett hanterade i allmänhet de skickligaste spelmännen den mera ljudliga klarinetten. Kända som goda klarinettspelmän var inhysingen Karl Sjölund (f. Juth 1847) och bössmeden Karl-Erik Stenlund (1861 - 1920) i Korsnäs, bonden Johan Erik Yttring (f. 1874) i Övermark, bonden Matts Vilhelm Bergman (1878 - 1938), bonden Olof Storgård (f. 1871), bröderna Matts och Agust Åman i Närpes, skräddaren Matts Groos (f. 1844)

Klarinetter.

i A, B, C eller Ess.

500	med 6 nysilfverklaffar, nysilfvergarnityr, bladskruf och bågarring	20: —
501	» 8 » » » » »	28: —
502	» 10. » » » » »	35: —
503	» 13 » » » » »	40: —

No 504.

504	ebenholz, med 8 nysilfverklaffar, nysilfvergarnityr, bladskruf och bågarring ..	35: —
-----	---	-------

No 505.

505	ebenholz, med 10 nysilfverklaffar, nysilfvergarnityr, bladskruf och bågarring ..	40: —
-----	--	-------

No 506.

506	ebenholz, med 14 nysilfverklaffar, 1 brill, 4 rullor, nysilfvergarnityr, bladskruf, bågarring, giss-häfstång	75: —
-----	--	-------

Ur A/b. R. E. Westerlund O/y:s Illustrerad priskurant. Helsingfors 1912. Musikmuseet, Stockholm.

i Närpes samt bönderna Klas Erik Strandgård (f. 1861) och Sigfrid Eriksson Sjuls (1874 - 1961) i Lappfjärd.

Spelmännen var helt självlärda och på samma sätt som på fiolen togs melodier-na ut efter gehör. Matts Vilhelm Bergmans dotter Svea Bergman (f. 1917) berättade i en intervju, som jag gjorde med henne sommaren 1986, att hennes far också försökt lära henne spela brudmarschen på klarinett. "Den lär man ju sig medan man kokar gröten", lär han ha sagt. Men så lätt gick det inte för Svea, som aldrig lärde sig behärska klarinetten.⁴²

Storspelmannen Klas Erik Strandgård (f. 1861) i Lappfjärd uppger att han på 1870-talet började spela på en hemgjord fiol med trådsträngar som han lånat av sin bror. När han var 16 år och ville börja spela på bröllop köpte han sig en klarinett i Tammerfors (1877).⁴³ Klarinetten som finns bevarad är – enligt ett utlåtande av instrumentbyggare Carlo Bergman – av den enkla femklaffiga typ som tillverkades under 1800-talet förra hälft. "Av särskilt intresse är att notera att hålen under ciss- och dissklaffen (den andra och tredje lägsta) pluggats igen med kork", skriver Bergman. Möjligen var Strandgårds teknik en sådan att dessa inte behövdes.⁴⁴

Otto Andersson uppger att han under sina insamlingsfärder i början av seklet fått uppgifter om att spelmännen vid storbröllop i Närpes kunnat uppgå till 5 à 6 fiolister och 2 à 3 klarinettister. Han förmodade att siffrorna var tilltagna i överkant.⁴⁵

Granskar vi det material, som jag tillvaratagit, framgår det att musiken i bröllopstågen i Närpes vanligen sköttes av två klarinettister eller av en klarinett- och en fiolspelman. Vid bröllopsdansen hade man vanligen en fiol och en klarinett eller två fioler. Men antalet spelmän varierade. Det finns uppgifter om bröllop där endast en spelman stått för musiken, medan det också finns uppgifter om att spelmännens antal varit relativt stort; vid ett bröllop i Lappfjärd 1927 var sju fiolspel-män engagerade.⁴⁶

Till vigseln i kyrkan åkte man i allmänhet med häst och kärra. Under färden till kyrkan satt vanligen spelmännen i den första kärran, sedan kom brudparet, sedan marskalkarna och därefter de övriga bröllopgästerna.⁴⁷ Vid intåget i kyrkan gick prästen i spetsen. Efter prästen följde spelmännen och efter dem brudparet.⁴⁸ Det torde likväl ha hört till undantagen att spelmännen under senare delen av 1800-talet

⁴² SLS band 1986:100.

⁴³ BSU 281.

⁴⁴ FMI 1 opag.

⁴⁵ Andersson 1963, s. XLI.

⁴⁶ SLS band 1975:28.

⁴⁷ R 1, nr 121.

⁴⁸ SLS 302, s. 49.

Bröllopsfölje från Norrnäs, Närpes, med klarinettspelman i spetsen. Foto: G. Carlsson 1913. Folkkultursarkivet.

eller på 1900-talet fått tåga ända in i kyrkan. Likväl berättas det om "Gamäl-Prinsin", Carl Olofsson (1764 - 1846) från Prins hemman i Gottböle by i Närpes, att han varit så god spelman att han under vigselakterna tillåtits spela klarinett från orgelläktaren i Närpes kyrka.⁴⁹ Vanligen gjorde man emellertid så, att spelmännen spelade fram till kyrkdörren, där orgeln tog vid.⁵⁰

Färden hem från kyrkan till bröllopsgården var betydligt mera uppsluppen. På långt håll hördes klarinetterna när bröllopsföljet närmade sig. Man sköt salut längs vägen.

Genast efter vigselns slut anträdde återfärden till bröllopsgården. Härvid åker alltid prästen främst i spetsen, såvida han nemligen bivistar gästebudet, och näst honom spelmännen, hvilka sednare, isynnerhet då tåget går genom någon by med beundrande åskådare, ingalunda spara på lungor och klarinetter.

Skildringen är hämtad ur kyrkoherden i Närpes B. Fr. Nordlunds *Beskrifning öfver Nerpes socken*, 1866. Spelmännens insats vid dansen beskriver han på följande sätt:

⁴⁹ Åkerblom 1947, s. 467; Westman 1980, s. 11.

⁵⁰ FMK 209:20.

- - - nu fortgår den stampande, ringlande polskan i ett ständigt virrvarr hela natten igenom, beledsagad af mängdens glammande och de mer eller mindre "stämda" och sömniga musikanternas ostämnda och skrikande instrumenter; "thåm fleeger åp bru'salin, så he' je hurra bas", heter det. Den ihärdighet, hvarmed sagde konstnärer, under bemödandet att sköta sitt ljudeliga värf, uthärda dagar och nätter utan afbrott, måste emellertid beundras.⁵¹

När Johannes Weegar skildrar ett bröllop i Pörtom 1875 uppger han att "klarinetten var det viktigaste i musiken". Beträffande dansen skriver han:

Klarinettblåsarna, som till en början skulle sköta dansmusiken, intogo sina bestämda platser och läto sina låtar gå ut över brölloppsalen. Dansen skulle börjas av de nygifta, som snart visade sig och svängde några varv på golvet. Därefter dansade de övriga i tur och ordning med bruden och brudgummen. Danserna voro "trindansar"; sällsyntare voro valser och

Bröllopsfest i Finby, Närpes, med klarinett- och fiolspelman. Foto: G. Carlsson 1914. Folkkultursarkivet.

⁵¹ Nordlund 1866, s. 52.

polsskor. Musiken övertogs nu av fiolspelmännen, och det dansades med liv och lust dagen i ända.⁵²

Otto Andersson skriver i en kommentar till detta: "Här tyckes således klarinettmusiken ha beretts en hedersplats framom fiolmusiken, vilket dock troligen var mer beroende på spelmännen än på instrumenten"⁵³. Jag är inte så säker på det. Det material jag tillvaratagit visar tydligt att klarinetterna hade sin alldeles särskilda funktion, och att det fanns en klar "arbetsfördelning" mellan klarinetten och fiolen. Otto Andersson antagande motsägs också av det faktum att det i allmänhet var samma spelmän, som spelade både fiol och klarinett.⁵⁴

Redan omkring 1900 började klarinetten försvinna ur bröllopsmusiken i de nordligare socknarna. På vissa håll trakterades klarinett långt in på 1900-talet. Sigfrid Rönberg i Härkmeri t. ex. spelade klarinett på brölloppen ännu på 1920-talet. På många håll gick rykten om att klarinetten kunde förorsaka lungshot och detta bidrog säkert till att den snabbt förlorade i popularitet. Möjligt var ju också att den gjorde det, eftersom spelmännen ofta bytte instrument med varandra och klarinetterna kom att gå från mun till mun.

Den folkkära dragharmonikan

Under 1800-talets senare hälft kom dragharmonikan med stormsteg in i det folkliga musicerandet i Österbotten. Oerhört snabbt blev den mycket populär. Under sena sommarkvällar ljöd dragharmonikornas rytmiska musik vid de flesta utomhusdansbanor från Karleby i norr till Sideby i söder.

Brandkårsföreningarna i Vasa och Kristinestad lockade tidigt med dragspelsmusik till dansen. De första dragspel som kom var enradiga, men snart började också tvåradiga dyka upp. Båda var s. k. durspel som kännetecknades av att de var växeltoniga, d. v. s. instrumentet gav olika toner när man drog ut och när man pressade ihop spelet. Durspelen hade bara ett fåtal ackord, det enradiga bara två. Omkring 1910 blev de gamla durspelen småningom avlösta av nyare kromatiska dragspel, men ännu i början av 1920-talet utfördes dansbanemusiken i allmänhet på tvåradigt.

Annons ur Norra Posten (Gamla-karleby) 24.10.1885.

⁵² Weegar 1923, s. 47.

⁵³ Andersson 1963, s. XLI.

⁵⁴ Se vidare nedan i avsnittet om instrumentens status.

Amerikanska Harmonikor

utaf de bäst kända fabrikater, i olika storlekar och till billigt pris hos

C. A Sjöberg.

(998)

Wasa.

Många av de tidigaste dragspelen var utsökta konstföremål med blomster-slingor i intarsia av pärlemor och elfenben på ädelträ, vackert dekorerad bälg och små klockor som klingade i takt med musiken. Sådant förstod ungdomarna att uppskatta. Hemvändande amerikaemigranter kom hem med vackra instrument, och dragharmonikor i olika prisklasser kunde beställas genom postorderkataloger från Helsingfors och Stockholm. Också musikhandlarna i Österbotten annonserade från 1880-talet flitigt ut dragharmonikor.

Det enda kruxet var att dragharmonikorna var så dyra att intresserade ungdomar sällan hade råd att inhandla ett eget dragspel. Många av dem jag intervjuat har vittnat om att dragspelen ansågs för dyra i inköp. I byn Perus i Lappfjärd spelades i seklets början nästan enbart fiol:

– Vi har inte haft någon dragspelare här inte.

– Inte?

– Inte i Perus inte.

– Tyckte ni att det inte var tillräckligt fint att spela dragspel då?

– Nej. Inte vet jag det, inte. Kanske de var för dyra i inköp... De där gubbarna, de var så noga förr i världen. Inte spend dom mycket pengar på musikinstrument inte. Det skulle vara så billigt som möjligt.⁵⁵

Av samma orsak blev det de billiga en- och tvåradiga durspelen som kom att leva kvar förvånansvärt länge. De större dragspelen var så dyra att de inte var att tänka på. Ungdomslag, ungdomsföreningar och brandkårsföreningar som ville försäkra sig om god musik till dansen inhandlade ofta ett "bolagsdragspel", som ställdes till musikbegåvade ynglingars förfogande.⁵⁶ Så var t. ex. brandkåren i Vallgrund på Replot ägare till ett dragspel, som flitigt trakterades långt in på 1920-talet.⁵⁷

Bland dem som trakterat harmonika finner vi måhända inte lika ryktbara spelmän som bland dem som hanterade fiol och klarinett. Men visst har varje bygd haft sina framstående harmonikaspelare, vilka högeligen uppskattats av ungdomarna.

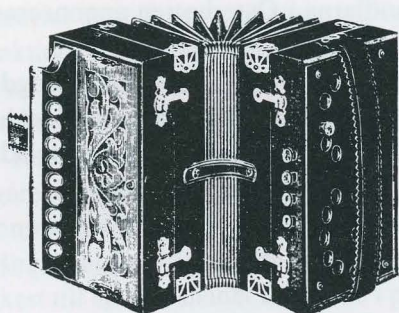
Arvid Häggblom (f. 1897) i Petalax lärde sig redan som femåring ta ut melodier på faderns enradiga dragspel. Fadern Emil Häggblom (1878 - 1960) torde ha varit den första i Petalax som ägde ett dragspel. Det var av den enradiga typen. Men när sonen Arvid ville lära sig spela gömdes instrumentet undan; man var helt enkelt rädd för att det skulle fara illa av pojkens hantering.⁵⁸ Men Arvid lyckades då i stället skaffa sig ett munspel, och på det spelade han vid improviserade danstillställningar i rior och portar. Då han blivit konfirmerad köpte ortens

⁵⁵ SLS band 1975:28.

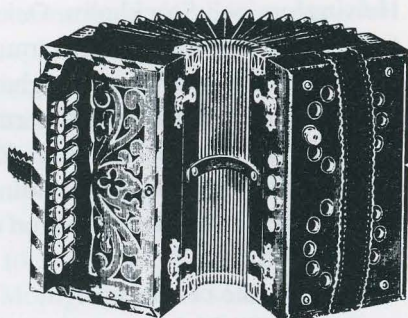
⁵⁶ SLS 1123, s. 54.

⁵⁷ SLS band 1973:105.

⁵⁸ SLS 1123, s. 231.

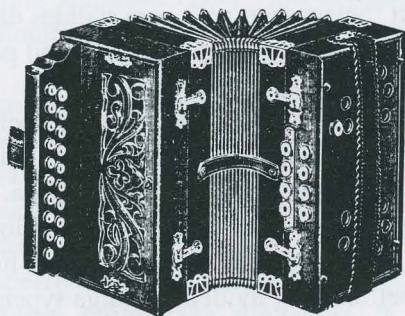

N:o 1510.

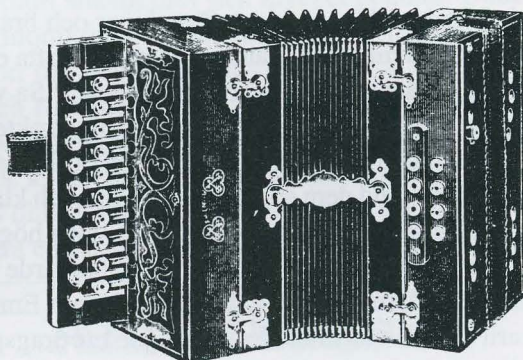

N:o 1511.

- 1510 Harmonika, italiensk modell, med 10 dubbeltoniga tangenter och 4 basar, elegant mahognyträ, klaviatur med päremorknappar, lång bälg med 10 veck och metallhörn. Storlek 25 x 14 cm 18: —
- 1511 Harmonika, italiensk modell, med 10 dubbeltoniga tangenter, 4 basar, högst-elegant mahognyträ med lönninläggningar, klaviatur med långa tangenter, utstrade med päremorskifvor, svart bälg med 14 veck och metallhörn 22: —

N:o 1512.

N:o 1514.

- 1512 Harmonika, italiensk modell, tvåradig med 19 tangenter, dubbla toner och 8 basar, träarbetet i palisanderimitation, klaviatur med hvita hornknappar, bälg med 12 veck och metallhörn 30: —
- 1513 samma utstyrsel som föreg. utom 21 tangenter och 8 basar 35: —
- 1514 Harmonika, italiensk modell, tvåradig, med 19 tangenter dubbla toner, 8 basar, träarbetet af polerad palisander, klaviatur med långa tangenter och päremorskifvor, bälg med 14 veck, godt öfverdrag och metallhörn. Goda stämmor med sonor, kraftfull ton 38: —
- 1515 samma utstyrsel som föreg. utom 21 tangenter och 8 basar 42: —

Ur A/b. R. E. Westerlund O/y:s Illustrerad priskurant. Helsingfors 1912. Musikhuseet, Stockholm.

ungdomsförening ett tvåradigt dragspel som han fick traktera. Under långa tider var han den mest eftertraktade spelmannen. År 1924 emigrerade han till Kanada men hade dessförinnan hunnit slita ut sitt tvåradiga dragspel och skaffat sig ett modernare – ett teradigt. Efter hemkomsten från Kanada skaffade han sig ett femradigt. Theodor Stenlund (1910 - 1978), själv spelman med rötter i Petalax skriver:

Jag minns huru mina jämnåriga ungdomskamrater den tiden brukade säga: "Sir du tå "Häggin" tar navan foll me' toner, tå loåter ä' som en heil orkester sku spiel". Detta stämmer utmärkt, ty A.H. hade ett högst utvecklat ackordiskt spelsätt, som mången gång t. o. m. var så dominerande, att det kunde förtränga huvudmelodin, men allt dock med en sällsynt harmonisk, självständig, taktfast dansrytm, som väl harmonierade med den tidens nya dansformer: step, foxtrot, slowfox och tango. A.H. hade en fenomenal förmåga att på dragspel framlocka och delvis omforma de gamla petalax-låtarna, så att de slog an även på dragspel.⁵⁹

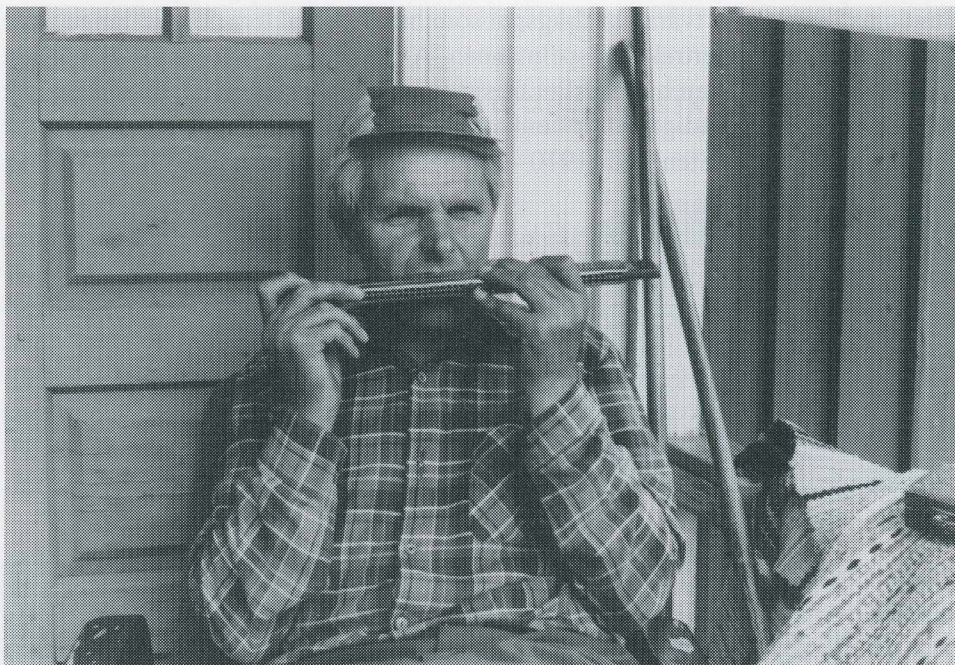
Matts Fant (f. 1897) i Petalax var också han känd som en skicklig spelman på tvåradigt dragspel. Sitt första tvåradiga dragspel köpte han 1914 av en hemvändande amerikaemigrant. Ofta uppträdde han tillsammans med Arvid Häggblom. Som brölloppspelmän var dessa två harmonikaspelare mycket eftertraktade åren strax efter första världskriget. Fram till 1922 hade Matts nött ut fyra tvåradiga dragspel, berättar han i den intervju som jag gjorde med honom 1975.⁶⁰

Matts Fant (f. 1897) i Petalax. Foto: Ann-Mari Häggman 1975. Finlands svenska folkmusikinstitut.

⁵⁹ Stenlund 1982, s. 448.

⁶⁰ SLS band 1975:36 och 37.

Ener Wiklund (f. 1919) i Övermark. Foto: Ann-Mari Häggman 1979. Finlands svenska folkmusik-institut.

Känd spelman på tvåradigt dragspel var också Jakob Björklund (1876 - 1949) som var bonde i Sandnabba i Purmo. Det uppges att han åren 1893 - 1906 spelade till ungdomsdansen och på alla bröllop i Purmo. Han trakterade både fiol och tvåradigt dragspel.⁶¹ I Oravais spelade Oskar Bergman tvåradigt på danstillställningarna. I Vörå var fanns det i seklets början två framstående dragspelare Mickel Berglund i Rökiö⁶² och Janne Nylund.⁶³

I Höstves, Korsholm, bodde bonden Edvard Sten (f. 1870) som ansågs vara en baddare på en- och senare tvåradigt.⁶⁴ I samband med Brages spelmansundersökning 1922 fick tydligen också han ett formulär, som han pliktskyldigt ifyllt: "Får till lägga att undertecknad spelte fiol ändast en 3 år emedan jag egentligen spelte dragharmonika. Och har ej nu på 23 år spelt något instrument".⁶⁵

⁶¹ SLS band 1977:49; BSU 33 och 34; SLS 1123, s. 96.

⁶² SLS 1123, s. 165.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ SLS 110 opag.

⁶⁵ BSU 165.

Herman Rådman (f. 1887) i Esse började i skriftskoleåldern d. v. s. ca 1902 spela till ungdomsdanserna i tomstugorna på ett enradigt dragspel som hans bror hämtat från Amerika. Brodern hämtade också med sig ett munspel från Amerika som Herman trakterade när andan föll på. Hans skolkamrat Joel Flink från Bäckby var också duktig på dragspel, och eftersom båda tyckte om att dansa brukade de turas om att spela vid danstillställningarna. När danslaven i Överesse byggdes samlade ungdomarna ihop till ett bolagsdragspel. Det var litet större än Hermans eget dragspel – visserligen också enradigt – och Herman spelade sedan helst på bolagsdragspelet.⁶⁶

Det fanns många olika sätt att komma över ett instrument. August Österholm (1892 - 1975) i Nyby, Petalax, skaffade sig vid sexton års ålder sitt första dragspel, ett enradigt, genom att byta det mot sitt hagelgevär. Något senare lyckades han köpa ett italienskt dragspel av en Petalaxbo, som kom hem från Stockholm och som var i penningnöd. Under krigsåren 1918 lyckades han på Karelska näset tillhandla sig ett utmärkt tvåradigt dragspel, tillverkat i Wien, av en österrikisk soldat som var fånge hos ryssarna.⁶⁷

Ester Ojalampi (f. Flander 1901) i Oravais. Foto: Ann-Mari Häggman 1971. Finlands svenska folkmusikinstitut.

⁶⁶ SLS band 1976:113.

⁶⁷ SLS 1123, s. 235.

De tidigare etablerade spelmännen reagerade inför det nya instrumentet på olika sätt. Det uppstod naturligtvis en viss konkurrens mellan spelmän som höll sig till fiol och klarinett och de som trakterade harmonikorna. Många av de gamla spelmännen kände sin ställning hotad. Det uppges att Kalle Friman (f. ca 1870) i Molpe, Korsnäs, helt vägrade spela tillsammans med sådana som också trakterade dragspel. Theodor Stenlund, som i sin ungdom spelat med Kalle Friman, minns att denna ständigt framhävde fiolens och klarinetterns förtjänster:

Du skulle ha sett då vi kom i brudrad från kyrkan i Korsnäs. Vid Trädgårdsbacken klämde vi i, där vi satt i fjäderkärran, med klarinetten och fiolen. Jo, ser du. Det hördes över hela Molpe då vi kom! Det behövdes inte höras mera, sade de. Dragspelet skulle inte alls kunna göra det där inte!⁶⁸

Georg Backman (f. 1899) i Sundom, Vasa. Foto: Ann-Mari Häggman. Finlands svenska folkmusikinstitut.

⁶⁸ SLS band 1969:62; 1973:99.

På annat håll levde dragspelet och fiolen sida vid sida i bästa samförstånd. De hade olika användning och kompletterade på det sättet varandra. Spelmännen var i allmänhet så intresserade av musik att de gärna spelade på flera olika instrument. Olika samspelsformer förekom också i ett tidigt skede. En vanlig sammansättning blev två fioler och ett dragspel. Oskar Granström (1894 - 1965) i Övermark t. ex. hanterade lika gärna fiol och klarinett som dragspel, och så fort flera spelmän var samlade bildades små orkestrar.⁶⁹

Spelmännen förstod att rätta sig efter tidens krav. De ville leverera sådan musik, som närsamhället hade behov av. En av dessa musikaliska ynglingar som hade förmåga att anpassa sig var Georg Backman (f. 1899) i Sundom, Solf. Han började med att från 13 års ålder spela på munharmonika. I närheten av hans hem fanns en dansbana och ungdomarna kom och hämtade honom när de behövde musik. Snart gick han över till tvåradigt bolagsdragspel och fiol. Fiolen behövdes vid bröllopen.⁷⁰

Den danslystna ungdomen gillade dragspelsmusiken. Den hördes bra – också utomhus på dansbanorna. I svaren på mitt frågebrev 1974 framkommer tydligt, att man i allmänhet ansett fiolmusiken vara något "finare" och "förnämre", men att dragharmonikan vid danstillställningarna var oslagbar.

Men då man talar om musik så är nog dragspelmusik besta dansmusiken det hördes bra de fick stampa ock bråka hur de ville på dansgolvet så hördes musiken men en fiol hördes inte till andra ändan av föreningslokalen om det inte var dragspel med.⁷¹

Status och arbetsfördelning

Dessa tre instrument – fiolen, klarinetten och dragharmonikan – har dominerat spelmanstraditionen i Österbotten. Fiolen har i alla läger åtnjutit hög status som spelmansinstrument. Intressant är att klarinetten i de sydliga socknarna under en viss tid bjöd fiolen hård konkurrens om rang och värdighet. Sin givna plats hade klarinetten i "brudraden", när bröllopsfolket med häst och kärra åkte till och från kyrkan. Klarinetterns toner bar långt och kunde överrösta ljudet av hästhovar och kärrslammer. Just hörbarheten var mycket viktig. Att klarinetten i bröllopsfirandet givits högre status än fiolen visar också det faktum att klarinetten skulle stå för den ceremoniella delen av bröllopsmusiken. I allmänhet har den uppfattningen varit rådande, att klarinetten skulle ljuda i brudraden och till pällhållardanserna.

⁶⁹ SLS band 1977:43

⁷⁰ SLS band 1975:19.

⁷¹ Vörå. SLS 1123, s. 167.

"Klarinetten ska gaa så leeng pällhaaldaren dansar" hette det i Petalax.⁷² Fiolen kom in i bilden vid den allmänna dansen.

Bröllopsdansen började med "bruvallsin". I forna tider skulle prästen dansa första valsen med bruden – om han kunde. I annat fall brudgummen. Brudparet skulle dansa tre valser tillsammans ensamma på golvet. Därpå skulle pällhållarna dansa parvis sin vals på en gång och så öppnades den allmänna dansen till tonerna av klarinetter "klenetter" och "fiular" (fioler).⁷³

Ännu 1920 följde man i Närpes det mönstret:

- - på bröllop var det bara klarinetten spelades brudmarsen med på dansen gick fiolerna jag hade en kusin som gifte sig om mikaeli 1920 då spelade Matts Åman brudmarsen på klarinetten då vi for till kyrkan folk var samlade på lansvägen här och där då spelade hann brudmarsen men på kvällen då gick 2 fioler detta var Matts Åmann ock Matts vilhelm Bergman från finby - -⁷⁴

Att dragharmonikan redan före sekelskiftet fått en viktig position i det folkliga musicerandet, därom vittnar Wilhelm Sjöbergs notis från 1898:

Det finnes ganska få skickliga violspelmän uti nämnda socknar, men desto flere som spela på dragharmonika. Och jag har funnit de senares föredrag ej värda någon uppmärksamhet eller vara af något historiskt inträse.⁷⁵

Också Otto Andersson låter oss få veta att dragharmonikorna 1902 var mycket uppskattade vid ungdomsdanserna. I sin reseberättelse till Svenska litteratursällskapet skriver han om dansmusiken i södra Österbotten:

Där någon fiol ännu als fanns kvar, låg denna merändels på någon hylla, utan strängar och höljd av dam, och från "danslafvarna" hördes om kvällarna blott harmonikornas andfådda framstönande af någon polka eller annan "nymodig" dans.⁷⁶

Sjöberg och Andersson hörde inte till dem som uppskattade dragharmonikorna. Sin negativa hållning delade de med de flesta musiklärda i Norden och runtom i

⁷² SLS 1123, s. 232.

⁷³ SLS 803, s. 132.

⁷⁴ SLS 1123, s. 286.

⁷⁵ SLS 66, s. 65.

⁷⁶ SLS 83, s. 6.

Europa. Upptecknare, forskare, kompositörer och arrangörer som vid denna tid kommit underfund med att folkmusiken var en andlig och nationell resurs, förfärades över dragharmonikans erövring av de domäner som tidigare behärskats av fiolen. Dragharmonikan blev folkmusikens största fiende. Redan på 1870-talet höjdes i Sverige varnande röster. Snart engagerade sig kända musikpersonligheter som Richard Dybeck och Hugo Alfvén i kampen mot dragharmonikan och tidstypiskt var den sistnämndas krigsförklaring vid spelmansstämman i Mora 1907: "Hugg sönder alla dragspel du träffar på din väg, trampa dem fördärvade, skär dem i stycken och kasta dem i svinstian, för där hör de hemma".⁷⁷

Samma år gick Otto Andersson i *Finsk musikrevy* ut med uppropet: "Bränn dragharmonikorna!" Den 28-åriga musikern för med stort patos fram sitt budskap och skräder inte orden:

Af alla de förstörelseredskap, som under tidernas lopp arbetat på tillintetgörande af i synnerhet folkmusiken, har knappt något varit så verkningsfullt som det instrument, hvilket den dag som är hyses i många hundrade allmoghem, nämligen dragharmonikan. Men dragharmonikan är folkmusikens största fiende! Dragharmonikan tillintetgör hela folkets musikaliska anlag, ödelägger gehöret och drager ner den musikaliska smaken.

Han avslutar artikeln med uppmaningarna: "Dansen ej efter falska dragharmonikors skrån! Köp dem ej! Hys dem ej i edra hem! *Bränn dem!*"⁷⁸

Man kan i viss mån förstå de musiklärdes ilska. Med växande oro såg de hur det folkliga fiolspelet försvagades medan de enkla enradiga dragharmonikorna vann terräng. Dragspelens begränsningar hindrade inte utövarna från att på dem spela också mollbetonade melodier ur den lokala repertoaren, vilket naturligtvis gav ynkligt resultat. Otto Andersson påpekade att flera av de gamla melodierna blev bortfuskade. Han hävdade att dragharmonikorna redan som nya var ostämnda och att de efter hand förlorade stämningen ännu mer. "Sist och slutligen är det heller ingen förtjänst att instrumentet är så lätthanterligt. Detta uppmuntrar endast klåpare till att föra oljud, till plåga för sin omgivning, till men för musiken".⁷⁹

Man ställde dragharmonikan mot fiolen. Och man lyckades verkligen få igång en rörelse mot harmonikan. Otto Anderssons budskap spreds till skolor, föreningar och ungdomslag. Föreningar, som redan hunnit köpa en harmonika för att försäkra sig om god musik till dansen, såg sig nu tvungna att göra sig av med sitt instrument. Dragspelsmusik förbjöds i de flesta ungdomsföreningshus, på många håll

⁷⁷ Anna Ivarsdotter-Johnson och Märta Ramstén 1992, s. 243.

⁷⁸ Andersson 1907 a, s. 200 - 201.

⁷⁹ Ibid., s. 201.

gällde förbudet långt in på 1920-talet. Vid ungdomsföreningarnas soaréer spelades vanligen fiolmusik, gärna till ackompanjemang på piano. Dansen trädde till samma instrument. Men kampen hårdnade. I Lappfjärd t. ex. deltog ungdomarna pliktskyldigast i ungdomsföreningens tillställningar. Men när man stökat undan soaréerna där, begav man sig till Gullmes biograf där bänkarna slängdes ut och dansen vidtog till dragspelets toner.⁸⁰

Gabriel Aktman (1886 - 1941) i Finby, Närpes, skriver:

Alltifrån gossåren har jag varit mycket känslig för musik. Vid 16 års ålder lärde jag mig spela Harmonika. Jag var mycket eftersökt att spela på danser. Vid 20 års ålder började jag spela fiol. Harmonikan blev då lik-som bannlyst i synnerhet inom ungdomsföreningslokalerna sen dess har jag fortfarande spelat fiol".⁸¹

För att uppmuntra fiolspelet anordnade olika folkbildande föreningar tävlingar för fiolspelmän. De första tävlingarna hölls i Österbotten i lokala ungdomsföreningars regi, men redan 1907 anordnades en större tävling i samband med den stora musikfesten i Helsingfors. Föreningen Brage, med Otto Andersson som ordförande och pådrivande kraft, hade åtagit sig värdskapet. Denna tävling tilldrog sig publikens intresse och fick stor publicitet. Tävlingar anordnades i fortsättningen i Brages regi och i samband med musikfester. I södra Finland tröttnade man på tävlandet tidigare än i Österbotten, där man tävlade flitigt ännu på 1940- och 1950-talen.

Trots att tävlingarna blev stora publiksuccéer hindrade de inte dragharmonikornas segertåg. Många av de spelmän som hemförde pris i tävlingarna trakterade dragspel vid ungdomsdanserna. En av dem var Erik Johan Lindvall (1902 - 1986) i Oravais. Han var skicklig på att hantera fiolen och hemförde många pris i spelmanstävlingarna. Som spelman vid bröllop var han mycket eftertraktad. Under den ceremoniella delen av bröllopet levererade han högtidlig bröllopsmusik på fiol. Men till dansen tog han fram dragspelet.

Lindvall är ett typexempel på hur spelmännen kunde anpassa sig till tidens krav. Sin musikaliska bana inledde han på munspel. När han kom med i ungdomslivet köpte han sig en fiol och det dröjde inte länge förrän han blev eftertraktad som brölloppsspelman. Dragspel prövade han på när han hade tillfälle att låna någons instrument och 1926 övergick han av ekonomiska skäl till att huvudsakligen spela dragspel. Snart samlade han kring sig andra musikanter och på 1930- och 1940-talen stod Lindvalls orkester för musiken vid såväl bröllop som ungdomsföreningarnas soaréer med dans.⁸²

⁸⁰ Häggman 1976, s. 94.

⁸¹ BSU 305.

⁸² FKA 1973:128.

Erik Johan Lindvall (f. 1902), Oravais, musicerar tillsammans med sina syskon och kusiner ca 1920. Finlands svenska folkmusikinstitut.

Erik Johan Lindvalls orkester ca 1930. Fr. v. Werner Förars, Vörå, Edvin Holms, Vörå, E. J. Lindvall, Oravais, Gunnar Lindevall, Vörå och Johannes Söderberg, Vörå. Finlands svenska folkmusikinstitut.

På samma sätt gjorde Axel Rönnberg i Härkmeri, Lappfjärd. Också han var en mycket skicklig fiolspelman. Efter genomförd värnplikt övergick han 1927 av ekonomiska skäl till att spela dragspel på knutdanserna. I den intervju som jag gjorde med honom 1978 berättade han, att han också personligen var mycket fascinerad av dragspelets ljudstyrka och flerstämmighet. När han spelade fiol eftersträvade han liknande flerstämmighet genom att utnyttja medljudande strängar och använda dubbelgrepp.⁸³

I sitt utdömande av dragharmonikan fick folkbildningens förkämpar stöd av olika religiösa grupperingar, vilka det funnits gott om i Österbotten. Eftersom dragharmonikan var så intimt förbunden med ungdomsdanserna och "dansbaneländet" måste också instrumentet bekämpas. En Munsalaspelman skriver:

Som t. ex. här i byn köpte de ett dragspel i bolag, det var ett flerradigt Italienskt dragspel lite mins jag också de där vidundret, Min farfars kusins

Dragspel och brännvinskanistrar. Bild från förbudstiden 1919 - 1932. Folkmålskommissionen.

⁸³ SLS band 1978:48 - 52.

son Edvard Rank, som var lite halt så att han hade svårt att dansa, han trakterade dedär dragpelet både enskildt och tillsammans med fiolmusik här i Rankas på danser, men inte på bröllop, där äldre var med, de kalla dedär dragpelet till "syndarynkan". Här i Rankas bygdes också en danslave, som prästen varje läsförhör utdömde, han kallade danslaven för syndanäste".⁸⁴

Men de väckta hade heller ingenting till övers för fiolen. Också den var förknippad med dans. För en troende kunde fiolspelet låta som när man sågar huvudet av den onde.⁸⁵ Tillåtna var bara orgelharmonier, psalmodikon, gitarrer och cittror med vilka de andliga sångerna kunde ackompanjeras. Många är de historier som berättar om hur fioler bränts av religiöst nitiska personer.

I Esse berättas fortfarande allmänt om hur det gick till när "Kungens", Johan Mattsson Lillkungs (ca 1820 - 1894), fiol brändes. "Kungen" hade spelat på otaliga bröllop och t. o. m. på baler i Jakobstad. Han förde stråken med vänster hand. Det uppges, att han förutom fiol också trakterade basfiol, vilket tyder på att han spelat med i något kapell. Hans efterlämnade fiol tillföll ungdomsföreningen, som sålde den på lotteri. En yngling som blivit lycklig ägare till fiolen kom hem med den, där hans mor som var laestadian brände upp den. När fiolen brann sågs sju olika lågor.⁸⁶

Motsvarande historier om hur dragspel förstörts saknas i det insamlade materialet. Man kan bara spekulera i om det beror på att dragharmonikorna inte råkat i händerna på förstörare eller om dragspelsförstöring inte ansetts värd att notera.

Och dragpelet fortsatte sitt segertåg över den österbottniska bygden – trots motstånd från såväl skolat som religiöst folk. Det trakterades av bondsöner, drängar, arbetare, rallare och sjömän. Det var ett i viss mening "demokratiskt" instrument; lätt att inhandla och lätt att hantera, ett instrument som uppmuntrade till musicerande i vida kretsar. Det dröjde likväl länge innan dragpelet kunde anses rumsrent i mera högtidliga sammanhang. Längre gällde den arbetsfördelning mellan instrumenten som blev den gängse redan under dragharmonikornas första tider: den högtidliga musiken vid bröllop och föreningsfester av olika slag överläts åt fiolen. Dragpelet levde ett mera undanskymt liv vid inofficiella sammankomster.

De olika instrumentens och musikformernas status och inbördes relation demonstreras tydligt av musikutbudet vid storböndernas bröllop i de nordliga socknarna. Här hade hornkapellen med stormsteg kommit in i musiklivet under 1800-talets sista decennier; Kronoby hornkapell bildades som ett av de första

⁸⁴ Munsala. SLS 1123, s. 147.

⁸⁵ SLS band 1976:111.

⁸⁶ BSU 250, 251; SLS 1123, s. 286.

1885. Bröllopet, som firades i flera dagar och med tusentalet gäster, gjordes till stora ekonomiska och kulturella manifestationer. Under bröllopets första dag, då alla prominenta gäster var närvarande, skulle såväl den ceremoniella musiken som dansmusiken skötas av ett hornkapell. Den andra dagen fick fiolerna ta hand om musiken och de som ännu var kvar den tredje dagen fick nöja sig med dragspelsmusik. Till dragspelets toner fick också kockarna som avslutning på bröllopet svänga om efter välförrättat värv.

Källor och litteratur

Otryckta:

Finlands svenska folkmusikinstitut, Vasa (FMI).

Handschriftssamlingar:

FMI 1. Spelmansrörelsen. Ann-Mari Häggman 1970 - 1985.

Folkloristiska institutionen vid Åbo Akademi (IF).

Handschriftssamlingar:

IF 170. Otto Anderssons samling.

Band:

1968:7

Folkmålskommissionen, Helsingfors (FMK).

Handschriftssamlingar:

FMK 209. Livets och årets högtider. Närpes. Ann-Marie Ivars 1972.

FMK 31. K. H. Juthbacks fotografisamling. Bergö, Korsnäs. 1913 - 1930.

Föreningen Brage, Helsingfors.

Svaren från spelmansundersökningen (BSU). Otto Andersson och Yngvar Heikel 1922.

J.O.I. Ranckens samlingar, Vasa (R), deponerade vid Åbo Akademis folkloristiska institution.

Handschriftssamlingar:

R 1, nr 121.

Svenska litteratursällskapet i Finland, Folkkultursarivet, Helsingfors (SLS).

Handskriftssamlingar:

SLS 66. Folktradition. Mellersta Österbotten. O. W. F. Sjöberg 1898.

SLS 83. Folktradition. Sydösterbotten. Otto Andersson 1902.

SLS 302. Folktradition. Svenskfinland. Elever vid Svenska folkakademin 1918 - 1919.

SLS 803. Folkkultursarkivets frågebrev nr 13. Frågor om brud och bröllop. Svenskfinland. 1964.

SLS 1110. Spelmän i Österbotten. Ann-Mari Häggman 1970 - 1980.

SLS 1123. Folkkultursarkivets frågebrev nr 17: "Spelmän, spelmansminnen och spelmanstraditioner". Svenskfinland. Ann-Mari Häggman och Birgitta Karlsson 1974¹.

Band:

1969:34; 1969:62; 1971:134; 1972:20; 1973:99; 1973:105; 1973:123; 1973:128; 1973:131; 1975:19; 1975:28; 1975:36 - 37; 1976:87; 1976:111; 1976:113; 1977:43; 1977:49; 1977:51; 1978:24 - 25; 1978:31; 1978:48 - 52; 1986:100; 1986:102.

Tryckta:A/b. R. E. Westerlunds *O/y. Illustrerad Priskurant över alla slags musikinstrument och tillbehör*. Helsingfors 1912. Musikmuseet. Stockholm.Andersson, Otto, 1907 a: *Bränn dragharmonikorna*. Inhemska Musiksträfvanden, s. 200 - 201. Helsingfors. Tidigare tryckt i Finsk Musikrevy 1907, s. 20 f.- - -, 1907 b: *Byspelmän*. Inhemska Musiksträfvanden. Helsingfors, s. 172 - 187. Helsingfors. Tidigare tryckt i Finsk musikrevy, 1905, s. 384 - 389.- - -, 1964. *Folkdans. Bröllopsmusik*. Finlands svenska folkdiktning VI A 3. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 402. Helsingfors.- - -, 1963. *Folkdans. Äldre dansmelodier*. Finlands svenska folkdiktning VI A 1. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 400. Helsingfors. Hufvudstadsbladet 23.8.1923.Häggman, Ann-Mari, 1976. *Musik och folkpoesi till vardag och fest*. Lappfjärds historia III, s. 77 - 126. Vasa.Ivarsdotter-Johnson, Anna och Ramsten, Märta, 1992. *Folkmusiken som nationell och provinsiell symbol*. Musiken i Sverige. Den nationella identiteten 1810 - 1920, s. 237 ff. Red. Leif Jonsson och Martin Tegen. Stockholm.Laurén, Esther, 1898. *"Spelmans-Gusta"*. SFV Kalender 1898, s. 225 - 229.

- Nordlund, B. Fr., 1866. *Beskrifning öfver Nerpes socken*. Omtryckt i Närpes 1965.
- Sjöberg, Wilhelm, 1916. *Något om fiolen och fiolspelandet i Replot*. Hembygden 1916, s. 79 - 80.
- Stenlund, Theodor, 1982 (postumt). *Musiken och folkpoesin i helg och söcken*. Petalax historia I, s. 403 - 461. Vasa.
- Vasabladet 25.6.1920.
- Westman, Rafael, *Gottbölespelmannen Gamäl Prinssin*. Fiolen Min 2/1980, s. 11.
- Weegar, Johannes, 1923. *Ett Pörtom-bröllop fordondags*. Budkavlen 1923, s. 43 - 49.
- Åkerblom, K. V., 1947. *Övermark historia*. Vasa.